

УДК 330.342.14

Зайцев О.В.*кандидат економічних наук,
доцент кафедри фінансів і кредиту
Сумського державного університету***ЗОВНІШНІ МАКРОЕКОНОМІЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ
КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ**

Статтю присвячено історичним умовам виникнення капіталізму. Звернуто увагу на умови стимулювання економічних процесів. Розглянуто методи подолання фінансових криз. Зроблено висновок про необхідність пошуку ендогенного (внутрішнього) механізму розвитку ліберальної економіки.

Ключові слова: продовольча криза, розвиток обміну, розвиток виробництва, розширення ринків, капіталізм, Федеральна резервна система, рейганоміка, платоспроможний попит.

Зайцев А.В. ВНЕШНИЕ МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ КАПИТАЛИСТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

Статья посвящена историческим условиям возникновения капитализма. Обращено внимание на условия стимулирования экономических процессов. Рассмотрены методы преодоления финансовых кризисов. Сделан вывод о необходимости поиска эндогенного (внутреннего) механизма развития либеральной экономики.

Ключевые слова: продовольственный кризис, развитие обмена, развитие производства, расширение рынков, капитализм, Федеральная резервная система, рейганомика, платежеспособный спрос.

Zaitsev O.V. EXTERNAL MACROECONOMIC CONDITIONS FOR THE OCCURRENCE AND DEVELOPMENT OF THE CAPITALIST ECONOMIC SYSTEM

The article is devoted to the historical conditions of the emergence of capitalism. The authors pay attention to the study conditions for the start of the economic process. The methods of overcoming the financial crisis. The conclusion about the necessity to find of the internal mechanism of the development of a liberal economy.

Keywords: food crisis, development of exchange, the development of production, markets increase, capitalism, Federal Reserve System, Reaganomics, money-pulled demand (pay-capable demand).

Постановка проблеми. За останній час (2000–2014 рр.) в Україні інтенсивно обговорювалася та науково розроблялася концепція сталого розвитку. Уже понад три десятиріччя світова політична еліта та науковий соціум, особливо економічна спільнота, працюють у напрямку втілення в життя принципів моделі сталого розвитку. Це загальноприйнятний напрям світового розвитку. Про нього, можливо, й не було б потреби згадувати, принаймні в контексті даної статті, якби задекларовані в Україні напрямки реформ не були пов'язані з цією концепцією. Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015 схвалено Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» і взято напрям на її практичне впровадження [1]. Рух уперед, згідно зі Стратегією, передбачає, що «Україна має стати державою з сильною економікою та з передовими інноваціями. Для цього передусім необхідно відновити макроекономічну стабільність, забезпечити стійке зростання економіки...» [1].

Звернемо увагу на макроекономічні показники в Україні за останні роки (табл. 1) [2, с. 28].

За даними табл. 1, економічний спад почався в Україні із середини 2012 р., тобто ще до Майдану гідності і до російської агресії. Отже, у 2012 р. стали статистично помітними якісь діючі на економіку чинники, що мали на неї негативний вплив. Зрозуміло, що ці негативні чинники почали свою руйнівну дію ще до того і лише у 2012 р. проявили себе в економічних показниках. Очевидним є те, що загарбання Криму та неоголошена війна Росії проти України на Донеччині та на Луганщині посилили вже існуючі тенденції падіння. Саме тому 2015-й став роком економічного спаду більш сильного, ніж 2014 р. На нашу думку, треба знайти ті чинники, які викликали економічний спад ще до початку агресивних дій Росії. Уважаємо, що з'ясувавши такі причини, можемо мати більш науково обґрун-

тований погляд на поточну економічну дійсність. А це, у свою чергу, дозволить знайти механізми припинення спадної тенденції, або, згідно зі Стратегією – 2020 [1], «...відновити макроекономічну стабільність...», яка дасть змогу «...забезпечити стійке зростання економіки...».

Дослідження, публікації, виклад історичного матеріалу. У 1468–1469 рр. у Франції і Бургундії встановлюються такі сильні морози, що вино промерзає наскрізь навіть в підвалах. Винний лід розпилюють і продають шматками на вагу. У 1477 р. у битві при Нансі (північно-східна Франція) гине бургундський герцог Карл Сміливий, який програв бій через потужні холоди і хуртовини [5].

У 1495–1496 рр. Балтійське море замерзає цілком. Війська «імператора Московії» Івана Великого штурмують Выборг по льоду Фінської затоки. Історик Альберт Кранціус, що живе в Любеку (північ Німеччини), у своїй праці «Вандалія» зазначає: «Море (Балтійське – авт.) замерзає так сильно, що можна дійти по льоду в Данію і Пруссію. У деяких місцях на льоду є навіть заїжджі двори для зручності мандрівників» [5].

У 1536 р. король Англії Генріх VIII бавився на льоду Темзи (Лондон) катанням на санях [5]. У 1601 р. на Яблучний Спас покрилася льодом Москва-ріка. Це дані Британського адміралтейства, а отже, мова йде не про 19 серпня за сучасним календарем, а про дату на 13 днів раніше, тобто про 6 серпня. Сніг же в тому році розтанув лише в кінці травня, і все літо було дуже холодним. Подібне повторилося ще й на наступний рік(!). На Русі настав голод, слідом за цим – мор і криза у владі і, як результат, – початок Смутних часів [5]. У літописах згадується «літо без літа» 1604 р., коли в червні на Європейській території Росії їздили на санях, а замети були такі, що в них пов'язали коні й люди [6].

Таблиця 1

Індекси основних соціально-економічних показників, % до попереднього року

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Валовий внутрішній продукт:						
– у цінах попереднього року	104,1	105,4	100,2	100,0	93,2	84,8 [3]
– у розрахунках на одну особу	104,5	105,8	100,4	100,3	93,5	x
Реальний наявний дохід населення	117,1	108,0	113,9	106,1	91,6	x
Продукція промисловості	111,2	108,0	99,5	95,7	89,9	86,6 [4, с. 3]
Перевезення вантажів усіма видами транспорту	108,7	106,8	98,2	99,1	90,1	89,4 [4, с. 3]
Оборот роздрібною торгівлі	109,8	114,8	115,0	108,7	91,1	79,3 [4, с. 3]
Кількість зайнятих	104,4	100,3	100,1	100,2	93,6	x
Кількість безробітних	91,2	97,0	95,6	95,1	122,3	x
Середньомісячна заробітна плата:						
– номінальна	120,0	117,6	114,9	107,9	106,0	119,1 [4, с. 6]
– реальна	110,2	108,7	114,4	108,2	93,5	78,9 [4, с. 6]

XVI ст. «Через те, що торговці мають звичай відправлятися з вантажем у кінці жовтня, іноді їх застигає сніг, і на ранок знаходять каравани похованими і потонулими в снігу, і в живих нікого не залишається». Про який географічний регіон йде мова? Про Чукотку? Ні, про Сахару. Свідомство залишив географ XVI ст. Іоанн Лев Африканський [5].

Отже, із середини XV, упродовж XVI та в перші десятиріччя XVII ст. у Північній Європі відбувалося значне похолодання. Урожайних років було занадто мало, щоб урожай у ці роки міг задовольнити необхідні потреби населення Північної Європи у продовольстві. Але поряд, на півдні Європи, продовольства значно більше, там є його надлишок. Холод не дійшов узбережжя Середземного моря, його зупинили Піренеї, Альпи, Татри. На півночі Італії, за Альпами, як за камінною стіною, у Генуї, Турині, Вероні і Венеції, у Болоньї і Флоренції тепла волога погода. Вдвозж Дунаю та його притоків на теренах Середньодунайської та Нижньодунайської низин – майже тепличні умови для землеробства. Продовольчі товари є в наявності і в достатній кількості. Але їх можна одержати тільки через обмін, тобто продовольство продають за гроші – за золото, срібло, дорогоцінне каміння, інші коштовні речі. Де взяти гроші нехайно, зараз і сьогодні – така проблема постала перед голодуючими мешканцями північної Європи. У селян грошей, звісно, не було. У феодалів гроші з'являлися в урожайні роки, але швидко витрачалися на війни та на підтримку відповідного до свого статусу рівня життя. У ремісників-цеховиків грошей небагато, мало хто купує їх продукцію: голод. У купців грошей замало: мало чого можна купувати та нема кому продавати – нема грошовитих покупців. Залишалися церкви й монастирі, які на той час накопили величезні статки у формі золота, срібла, коштовностей, витворів мистецтва та релігійних реліквій. Усе це почали відбирати у монастирів як прості люди, так і феодали.

Саме в цей час на півночі Європи з'являється постать, яка для півночі Європи за своїм значенням може бути прирівняна до пророка ісламу Мухамеда або до Будди для буддистів. Мова йде про німецького християнського богослова, ініціатора Реформації, засновника протестантизму Мартіна Лютера (1483–1546), який у своїх 95-ти Тезах про індульгенції вибухає критикою щодо католицької церкви. Тези були написані латинською мовою, і, звісно, більшість населення тогочасної Європи не читала їх. Але всі знали, як відреагував на них глава католицької церкви Папа Римський Лев X. Він відлучає Лютера від Церкви. Лютер публічно спалює у дворі Віттенберзького університету папську буллу

про відлучення його від Церкви і в зверненні «До християнського дворянства німецької нації» оголошує, що боротьба з папським засиллям є справою всієї німецької нації. З цього моменту загальний рух конфіскації (пограбування) католицьких монастирів одержує релігійне підґрунтя. Після цього історики стали називати війни релігійними. Але економічна мета на той час для півночі Європи для всіх повстань і воєн залишалася незмінною – заволодіти коштами для купівлі продовольчих та інших товарів.

Звісно, еліта того часу розуміла, що надовго коштів монастирів не вистачить. Сучасною мовою така модель економічних відносин базувалася на моделі надходження грошей і грошових коштів ззовні. Довго продовжуватись так не могло. І тому об'єктивно, незалежно від бажань будь-кого, почався пошук нової моделі господарювання. Почалося творення економічної моделі, в основу якої ліг обмін товарами за гроші. Може бути заперечення, що й до цього товари продавалися та купувалися за гроші. Відмінність нової концепції в тому, що будь-хто без винятку мав право купувати та продавати у великих обсягах, а раніше оптовою купівлею-продажем дозволялось займатися лише визначеній групі людей – купцям і лише купцям, це так звана цехова система феодального господарювання. І з'явилося ще одне суттєве нововведення. Поряд із торгівлею товарами на рівні закону дозволили торгувати і грошима, тобто було знято заборону на позичковий процент. До цього грошима торгували, але це було незаконним і Церквою заборонялося. Були лихварі, які давали гроші в борг під процент, але це було вкрай небезпечно, бо християнин міг давати гроші в борг, але не міг брати за це з боржника як за послугу додаткову суму грошей (процент) – так вчить християнство.

Через 15–20 років після антикатолицьких Тез Лютера з'явилися перші банки. Одержання грошей на торгівельній операції стало значно простішим і більш доступним. Масове надання банками кредитів різко підвищувало платоспроможний попит на товари. Підвищений попит спричинив розвиток виробництва. Цехова система не могла задовольнити зростаючий попит. З'являються більш технологічні виробництва, які виробляють більшу ніж цехові майстерні кількість товарів. Щоб встигати за попитом, йде інтенсивний розподіл праці. Саме розподіл праці давав різке збільшення товарів. Народжується новий економічний устрій – капіталізм. Про те, що європейський капіталізм вважає своїм відправним пунктом протестантизм, писав Макс Вебер у роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» [7, с. 44–271]. У XVIII ст. набуває основних своїх рис концепція лібералізму, згідно з якою виробництво в Європі має

стійкий зростаючий розвиток завдяки системі банківського фінансування виробництва. У ліберальній, тобто капіталістичній, системі існує один суттєвий фактор: капіталізм як економічна система працює за наявності платоспроможного попиту. Відсутність платоспроможного попиту зупиняє капіталістичне виробництво. Іншими словами, відсутність грошей у кінцевого споживача зупиняє весь промислово-технологічний ланцюг виробництва товарів, тому що ці товари нема кому купувати, нема грошей у покупця. Тобто криза капіталістичної системи – це той же стан, що й створив цю систему, – відсутність платоспроможного попиту.

Мета статті полягає в тому, щоб виділити, показати й обґрунтувати ключові умови механізму запуску економічних процесів, які загальмують механізм згортання, припинять затухання економічних процесів та запустять економіку у протилежному напрямку, – у напрямку розгортання.

Виклад основного матеріалу дослідження. У період з XV до початку XX ст. проблема платоспроможного попиту вирішувалася шляхом перерозподілу дорогоцінних металів та коштовного каміння, з одного боку, та географічним розширенням ринків збуту товарів – з іншого. Так як золото, срібло, інші коштовності вже були «розпорошені» світом, капіталістичне виробництво також поширювалося світом, йдучи до регіонів, де ще був капіталізмом не залучений в обіг, «законсервований», створений тисячолітнім розвитком золото-срібно-коштовно-землевласницький попит. За ліберальною теорією капіталізм функціонує виключно через посередника, ім'я якому – гроші, або фінанси. В умовах грошового золото-срібного біметалізму капіталізм міг розвиватись лише поширюючись географічно. Беручи до уваги географічну умову розвитку капіталістичної системи, то її першим помітив А. Сміт і припустив, звісно, теоретично, що у капіталістичної системи господарювання може бути системна зупинка. А потім К. Маркс теоретично обґрунтував припущення, що капіталізм припинить своє функціонування, коли не буде мати можливостей розширювати свої ринки збуту. А розширення ринків має свої межі, бо земна поверхня не безмежна.

Фактично ринки збуту перестали розширюватися на початку XX ст. У цей час у світі сформувалися чотири промислово-технологічні зони: Британська, до якої входили Великобританія, Франція, Бельгія, Голландія кожна зі своїми колоніями в Індії, Індокитаї, в Африці, в тихоокеанському регіоні, на ближньому та середньому сході; Німецька, до якої входили Німеччина зі своїми колоніями, Австро-Венгрія, Італія, Туреччина, Російська імперія, більшість країн Центральної Європи; США та країни її впливу; на Дальньому Сході з'явилась нова імперія – Японія. Ці чотири економічні системи, розширюючись, натикались одна на одну й стали протидіяти одна одній. На початку XX ст. економічні системи багатьох країн стали зупинятися, виникла криза у виробництві, викликана тим, що розширення майже зупинилося.

У кожній країні самостійно шукали шляхи подолання фінансової кризи. У Німеччині, наприклад, на державному рівні втілили розробки Г.Ф. Кнаппа, згідно з якими було обрано напрям вилучення з обігу золота та переходу до паперово-грошової емісії грошей. За теорією Г.Ф. Кнаппа, держава визначає цінність грошової одиниці та контролює і регулює грошову масу [8, с. 318]. Підприємства Німеччини отримали державні закази та банківські кредити за рахунок емітованих державою паперових грошей.

Промисловість запрацювала, економіка Німеччини вийшла на шлях зростання за всіма показниками. Але фінансова еліта розуміла – без розширення ринків економіка країни знову повернеться до кризового стану. Перша світова війна ставала неминучою.

Але нас більше цікавить криза 1907–1908 рр. у США. Цікавить не сама криза, а те, яким чином її подолали. Ця криза мала фінансову сутність: у багатьох банків не було чим кредитувати виробництво, тому що багато підприємств узяті раніше кредити банкам не повернули. Підприємства потребували нових кредитів, а банки не мали наявних грошових ресурсів. У такій ситуації в 1910 р. у великій таємниці на острові Джекіль, що в Атлантичному океані, недалеко від штату Джорджія, зібралися найвпливовіші банкіри. Один із них, Дж.П. Морган, через своїх представників запропонував власникам провідних банків, по-перше, провести взаємозалік поміж банків, по-друге, тим банкам, в яких після взаємозаліку випило негативне сальдо (збитки), за рахунок коштів своїх банків покрив їх збитки без зобов'язань повертати надані ним гроші. Після цього банківська система запрацювала. Але всі розуміли, що такі заходи є тимчасовими, тому банківська еліта на спільних зустрічах на острові випрацювала простий рецепт запобігання майбутнім кризам банківської неплатоспроможності. Якщо виникне необхідність, то покривати збитки банкам або наращувати грошові резерви бажано, щоб це робив не Дж.П. Морган або будь-хто із банкірів, а щоб це робила підконтрольна цим же банкірам окрема установа, яка б мала законне право друкувати гроші та надавати їх банкам за їх проханням. 23 грудня 1913 р. президентом Сполучених Штатів В. Вільсоном був підписаний закон про Федеральну резервну систему. Цим законом започатковано не державну за управлінням та наддержавну за функціями надбанківську інституцію, яка друкуванням та розподілом грошей підтримує кредитоспроможність комерційних банків США [9, с. 82–110]. З часом ФРС стала прикладом для реорганізації або створення кожною країною своїх центральних банків.

Зазначені та інші заходи на початку XX ст. тимчасово покращали економічне становище в багатьох країнах, але проблему розширення ринків вирішити не могли. Необхідність географічного розширення ринків переросла у воєнні експансії, що охопили увесь світ. Перша світова війна була війною за розширення ринків як сировинних для збільшення товарного виробництва, так і ринків збуту. Після закінчення Першої світової питання перерозподілу сировинних ринків та ринків платоспроможного попиту залишилися невирішеними. Мало того, після Першої світової війни виникло вже п'ять замість чотирьох довоєнних промислово-технологічних зон: до Британської, Американської, Німецької та Японської додалася нова – СРСР. Друга світова війна була неминучою.

Після Другої світової війни світ фактично став поділеним на дві економічні системи – капіталістичну, під домінуванням США, та соціалістичну – під домінуванням СРСР. Соціалістична система за ідеологією була антиліберальною, а за грошовим функціонуванням спрямована все на той же платоспроможний попит. На цій підставі кожна із систем могла безкризово розвиватись лише за умов свого розширення. Протистояння було досить жорстким, тому й одержало назву «холодна війна». Неможливість розширюватись викликала в кінцевому результаті в кожній із систем кризу.

Першою у часі спалахнула криза у США, що почалася в 1971 р. У цей час економіка СРСР була зростаючою. Десять років, з 1971 по 1981 р., у Сполучених Штатах відбувався сталий економічний спад. Вихід було знайдено. Уряд Сполучених Штатів у 1981 р. запустив у дію механізм, по суті, друкування та «роздачі» грошей пересічним громадянам США (найма-ним працівникам, службовцям, безробітним). Роздача грошей була, звісно, не безкоштовною. Гроші міг взяти будь-хто під невеликий процент, але витратити міг їх виключно на купівлю товарів повсякденного споживання – на побутову техніку, на меблі, на одяг та взуття, на купівлю автомобіля тощо. Такий кредит одержав назву споживчого. Мало того, дозволялося брати наступні споживчі кредити, незважаючи на невиплачені попередні кредити. У 80-ті роки у Сполучених Штатах вибухнув платоспроможний попит. Підприємства запрацювали з новим потужним зростанням. Рівень життя середньостатистичного американця значно виріс. ВВП на душу населення став найвищим у світі. Таку економіку назвали ім'ям президента США Р. Рейгана, який її запровадив, – рейганоміка.

У кінці 80-х років увійшов у кризу внутрішньої неплатежездатності СРСР. У даній статті немає сенсу аналізувати кризовий стан СРСР кінця 80-х років ХХ ст. Нас цікавлять механізми виходу із кризового стану. СРСР із кризи не вийшов. Пересічні громадяни, переважна більшість господарського та політичного керівництва держави, досить спокійно віднеслись до розпаду СРСР. На нашу думку, така непатріотичність була викликана порівнюванням рівнів життя з високим штучно платоспромож-но організованим попитом у США та інших розвинених країнах заходу із кризовим на той момент низько-платоспроможним рівнем життя в СРСР.

Починаючи з 90-х років на терени Східної Європи та в країні бывшего СРСР економічні системи США та розвинутих країн Західної Європи почали своє частково промислове, а за фактом переважно попи-тове розширення.

У сучасному світі станом на початок 2016 р. вже, на нашу думку, не існує антагонічних географічно протидіючих ліберальних (капіталістичних) економічних систем, але продовжується фінансова боротьба за ринки збуту. Приблизно з 2012 р. починається загальносвітовий економічний спад, викликаний тим, що закінчуються територіальні можливості розширювати ринки збуту. У потенційних покупців усе менше грошей. Тобто попит на товари є, але він обмежено платоспроможний, і обмеженість повільно, але неухильно зростає, іншими словами, платоспроможний попит набуває спадної тенденції. І тут глобальними територіальними впливами проблему не вирішити. Політичний контроль території сам по собі не гарантує підвищення платоспроможного попиту. Цей попит створюється виключно економічними заходами.

Висновки. Історичний екскурс, викладений у статті, на нашу думку, показує наступне.

По-перше, механізм оживлення капіталістич-ної економіки завжди носив фінансовий, тобто гро-шовий характер. У період Реформації у Північній Європі, там, де виник капіталізм як економічна система, фінансовими ресурсами виступили віді-

брані у католицьких церков та монастирів цінності та їх подальший перерозподіл упродовж ХVII ст. ХVII–ХVIII ст. – інтенсивний пошук золота та інших цінностей за межами Європи з метою застосування їх в операціях обміну. ХVIII ст. – масове ввезення до Європи цінностей, сировини й товарів із заморських колоній. Це викликало поживлення торгівлі і виробництва. ХІХ ст. – ніким не контрольована масова емісія декларованих як розмінних на золото, а по факту – неповноцінних грошей. Саме такі гроші стали умовою бурного росту європейського капіталістичного виробництва. У ХХ ст. уже не використовують золото як фінансовий каталізатор попиту. Гроші друкуються державними та не державними устано-вами і все частіше використовуються для пожив-лення економіки через фінансування попиту, як про-мислового, так і споживчого.

По-друге, на перший план виступає умова, що будь-який зростаючий розвиток ліберальної еконо-міки на практиці відбувався за допомогою виключно зовнішніх чинників. Тобто цінності, гроші, фінан-сові ресурси надходили ззовні, і за їх допомогою, як правило через попит, економіка виходила з кризи.

Таким чином, умови, при яких може здійсню-ватися розвиток процесу капіталістичного вироб-ництва, – це зовнішні відносно виробництва умови. На поточний момент подолання спадних тенденцій вбачається в зовнішньому фінансовому впливанні в економіку додаткових грошових коштів. Але такі заходи вже не призводять до очікуваного економіч-ного росту.

На нашу думку, треба брати іншу модель розвитку тієї ж капіталістичної економічної системи. Замість екзогенного механізму стабілізації та розвитку еконо-міки звернути увагу на пошук ендогенного механізму розвитку ліберальної економіки. Саме цей напрям є пріоритетним для України у пошуку механізму макроекономічної стабілізації. Цей напрям і є подаль-шим розвитком наших економічних досліджень.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.
2. Статистичний щорічник України за 2014 рік / За ред. І.М. Жук. – К.: Державна служба статистики України, 2015. – 586 с.
3. Итоги 2015: год экономического спада для Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.segodnya.ua/hot/infographics/itohi-2015-hod-ekonomicheskoho-spada-dlja-ukrainy-infografika-678360.html>.
4. Доповідь «Про соціально-економічне становище України за 2015 рік» / За ред. І.М. Жук. – К.: Державна служба статистики України, 2016. – 73 с.
5. «Сибирские морозы» не раз приходили в Европу [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.aif.ru/society/31119>.
6. Самое холодное лето в истории России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bolshoyvopros.ru/questions/1368886-samoe-holodnoe-letu-v-istorii-rossii-temperatura.html>.
7. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. Избранные произведения / М. Вебер; пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
8. Економічна енциклопедія: у 3-х т. Т. 1. / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) [та ін.]. – К.: Академія, 2000. – 864 с.
9. Саттон Э. Власть доллара / Э. Саттон; пер. с англ. – М.: Фэри-В, 2003. – 192 с.